

20. Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву

Від початку 70-х рр. XVII ст. представники Кримського ханату виступали посередниками (або ж були присутніми) на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття права зверхності над Українським гетьманатом. Одночасно кримські хани здійснювали й власну дипломатію з метою послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї України або ж якоїсь її частини¹. Так 1675 р. хан Селім-Гірей I (1671–1677) запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир із Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати в російського царя всю територію України. Кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Г. Дуки. Така політика ханату, що посилювалася його постійними нападами на українські землі, від кінця 50-х рр. не сприяла нормалізації соціальної, економічної та політичної ситуації в Україні й була однією із зовнішньополітичних причин її розколу.

Поразка Речі Посполитої в боротьбі з Туреччиною була не вигідна татарам, для яких українські правобережні землі залишалися важливим об'єктом для економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького і, особливо, Журавненського договорів уже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за турецько-польськими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей I, а згодом Мюрад-Гірей (1677–1683) змушені були допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями в східноєвропейському регіоні. Мюрад-Гірей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка: «...навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволдіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям — *Т. Ч.*), то не лише вам, але і Криму буде погано»². Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло в руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах із польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 р. кримський хан від імені Мегмеда IV заявляв, що не поступиться жод-

ною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз із Москвою³. Разом з тим, хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначилися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допмагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: «...нашим словом схиляю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави»⁴. Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького в його прагненні оволодіти Білою Церквою. Проте багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візира Кара-Мустафи від походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя й лівобережного гетьмана видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, навесні 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах із російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисараю — 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир із Росією на умовах підкорення ханові Києва і всієї України⁵.

Взимку 1680–1681 рр. хан Мюрад-Гірей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені Туреччини уклав мирний договір із Московською державою. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати»⁶. Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та зайняття рибальством.

Укладення Вічного миру між Річчю Посполитою та Московською державою поставило під загрозу панування Кримського ханату в північно-західному районі чорноморського басейну. У другій половині 80-х — 90-х рр. політичні інтереси Криму вже повністю збігалися з намірами Туреччини зберегти свій вплив у Південно-Східній Європі. Ханські послы також неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору та утворення антиросійського союзу. Лише в 1684 р. хан Селім-Гірей підтвердив укладений між Османською імперією та Московською державою Бахчисарайський мир 1681 р. Але це все

одно не зупиняло татарські загони від нападів на російські та українські землі. Лише після 1686 р., в обмін на відхід царя від союзу з польським королем, кримські мурзи погоджувалися припинити військові походи.

У другій половині 80-х рр. XVII ст. татари значно пом'якшують свою політику щодо правобережного й запорозького козацтва. «Багато їх (лівобережних козаків. — *Т. Ч.*) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра»⁷, — писав генеральний суддя М. Вуяхевич до лівобережного гетьмана І. Мазепи у 1689 р.

На початку 90-х рр. на Запорозьку Січ втікає опозиційно настроєний до політики гетьмана І. Мазепи писар П. Іваненко (Петрик). Запорожці, які в той час також не погоджувалися з діями центрального гетьманського уряду, за допомогою татар обирають його за гетьмана. 26 квітня 1692 р. між Іваненком (від імені Українського гетьманату) та Кримським ханством був підписаний двосторонній договір⁸. За визначенням істориків, цей трактат механічно сполучував ідею державності Війська Запорозького з ідеєю Українського князівства в межах «покуди Хмельницький (Богдан. — *Т. Ч.*) завоював з ордами від ляхів»⁹, як було записано у четвертому пункті договору. Також вирішувалась проблема переходу українців з Правобережної України на Лівобережжя й навпаки: «...куди хто захоче на свою вітчизну піде, де перед тим проживав, а тривоги і небезпеки не матиме там ніколи»¹⁰. Згідно із договором, західні кордони Української держави не були визначені (аналіз тексту дає зрозуміти, що йшлося лише про наддніпрянську частину Правобережжя з кордонами по Случ і Горинь). Крім того, кримський хан як протектор брав на себе зобов'язання захищати українців від нападу московських та польських військ («Панство Кримське присягу свою на тому виконало, іж мають нас від Москви і від Ляхів і від всіляких неприятелів бороноити завше») ¹¹. Вже влітку 1693 р. татари разом із небагаточисельним військом П. Іваненка намагались захопити територію Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом цей «татарський» гетьман оселився на землях Білгородської орди, будуючи плани щодо захоплення Правобережної України. Його діяльність стала яскравим проявом опозиційних настроїв частини козацької старшини щодо орієнтації Батурина лише на Москву.

Військові та дипломатичні потуги кримських ханів щодо підкорення своїй владі Українського гетьманату завершилися в середині 1680-х рр. створенням поблизу його південно-східних кордонів своє-

рідного військово-адміністративного анклаву, що одержав назву «Ханської» України. Він охоплював частини території придністровської Молдавії та південно-західної Брацлавщини (від Ягорлика й Дубосар до Брацлава). Існування цього напівдержавного утворення було дуже вигідним як для Криму, так і для його протектора — Османської імперії, з огляду на його важливе геостратегічне положення. Адже «Ханська» Україна була важливим пунктом у системі постачання турками Кам'янця-Подільська й використовувалася ханами як зона контролю й тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату, а також — слугувала татарам базою для нападу на західноукраїнські та великопольські землі. З іншого боку, управитель цієї «буферної зони», згідно з дослідженнями О. Оглоблина, був не лише адміністратором, але й репрезентантом місцевої української людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення¹².

Історіографія проблеми виникнення та функціонування Ханської (хоча, на нашу думку, їй краще підійшла б назва «Придністровська») України є досить незначною та нараховує лише невеликі розвідки Б. Крупницького, М. Петровського та О. Оглоблина¹³, які, головним чином висвітлюють окремі епізоди військово-політичної діяльності таких «татарських» гетьманів, як Т. Сулименко (Сулимка), С. Ягорлицький (Стецик), Петро Іваненко (Петрик) та І. Багатий. На основі нових джерел (хоча й не дуже багаточисельних) спробуємо доповнити й уточнити наявну інформацію, подаючи її через призму сюзеренно-васальних відносин між ханами та керівниками цієї території, які одержали назву «татарських» чи «ханських» гетьманів.

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Г. Дуки та його наказного гетьмана Я. Драгинича, султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом «турецької» частини (згідно з Журнавненським та Бахчисарайським договорами) Правобережної України козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку)¹⁴. На нашу думку, саме від початку гетьманування цього володаря булави можна говорити про заснування Ханської України. Можемо стверджувати це з огляду на такі фактори: по-перше, — цей гетьман був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана, а, по-друге, — почав здійснювати свою діяльність із території лівобережного Придністров'я (з резиденцією в Ягорлику), яка була підконтрольна ханатові.

Незадовго до свого призначення полковник Сулименко підкорявся «польському» гетьману С. Куницькому. У грудні 1683 р., під час походу козацького війська на Молдавію, він на чолі декількох сотень

вояків здійснив самовільний напад на землі Волоського князівства. Побоючись арешту, почав діяти самостійно, але невдовзі був захоплений у полон татарами. Його відвезли до бейлербея в Кам'янець-Подільський, де він визнав протекцію турецького султана. Як стверджує документ, «йому і його суддям барви дали, хоругви, бубни та інше»¹⁵. Ця подія відбулася десь на початку літа 1684 р.

Витіснення з Правобережжя Дуки тавдівоювання українсько-польськими силами Немирова стало значною втра-тою для Османської імперії. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т. Сулименка стало повернення цієї правобережної столиці для потреб султана, з огляду на її вдале географічне розташування¹⁶. Його першою дією на новій посаді було відсилення послів до начальника немирівського гарнізону, призначеного гетьманом «його королівської милості» А. Могилою. Ті мали на меті запропонувати «польським» козакам добровільно здатися. Однак після прибуття до Немирова їх відразу ж було страчено.

У листопаді 1684 р. Сулименко разом із 6-тисячним татарським військом сина хана Селім-Гірея I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю в гетьмана А. Могили¹⁷. Одночасно «турецько-татарський» гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на основі того, що султан і хан надали йому право на володіння Правобережною Україною. У них відзначалося, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно «бунтівників» конфісковано¹⁸. Деякі правобережні села й містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, визнавали зверхність Т. Сулименка¹⁹. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак Сулименко, незважаючи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зумів оволодіти Немировим.

У 1685 р. загопи Сулименка знову робили спроби захопити правобережну козацьку столицю, а також інший центр козацького устрою Брацлав. Але восени вони були розбиті чотиритисячним військом Могили в Ягорлику²⁰. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку

Кримський хан *Аділ-Гірей*

(всього на той час їх було близько 1200 козаків) перейшли на бік Могилі, віддавши йому «корогви, бубни та інші клейноди турецькі»²¹. Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де, очевидно, і був страчений. Щодо цих подій німецька газета «*Leipzig Post*» в інформації від 1 жовтня подала наступні відомості: «*Indessen hat der Cosackische Feld-Herr Mohila auch nicht geschlafen, in dem er selbst in Niemierow blieben, 4000 Man aber von seinen Volkern gegen Jagorlik auscommandirt, welche auch dahin glucklich gekommen, und dab Stattlein Jagorlik, welches von der Natur und Kunst ziemlich feste, erobert, und den Verrathen Solimko, der sich von den Cosackiscen Volkern zu dem Feinde erkauffen lassen, uund sich daselbst mit 1200 Schutzen versperret hatte... den Solimko aber, neben andern zu Ihr. Kon. Majest. gebracht*»²².

Ця поразка не зупинила бейлербея Кам'янецького єялету. У жовтні 1685 р. він доручив татарському солтан-калзі, щоб той у Немирові замість невдалого Сулимки «за гетьмана Самченка козака осадив»²³. У зв'язку з цим ханський син наказав новому гетьману Самченку за 12 днів дійти до Немирова і дав на допомогу 20 тисяч своїх людей, щоб ті разом із козаками завоювали правобережну столицю. Але ця військова акція також завершилася невдачею. За оцінкою історика Б. Крупницького, деструктивна діяльність гетьманів Т. Сулименка й Самченка в середині 80-х рр. звела нанівець попередні зусилля Г. Дуки у справі колонізації правобережних земель України²⁴.

Однак найдовше на посаді гетьмана Ханської України перебував Стецик (в інших джерелах — Стець, Стецик Тягинський, Стецько чи Степан Ягорлицький), який був призначений за наказом султана наприкінці 1685 — початку 1686 р. Припускаємо, що під цими іменами й прізвиськами переховувався ніхто інший, як український шляхтич і козацький полковник Степан Іванович Лозинський²⁵. Ще у 1675 р. він був «начальником військ», які стояли на Поліссі й зі своїм загоном нападав на Корсунь, Трипілля, Стайки, Ржищів. Уже наступного року послали від Київського воеводства на коронаційному сеймі звернулися з проханням про заміну «свавільного» полковника²⁶.

З дозволу хана й молдавського господаря Стецик, наслідуючи Т. Сулимку, оселився в Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні напади на українські землі з метою відвоювати їх у ставлеників Польщі. З 1686 р. він почав розсилати свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське й ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик із двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами комісара С. Дружкевича²⁷.

Лише у 1690 р., після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу в справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стецика прийняв під свою опіку кримський хан: «...хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і зайнявши Сороки і Цеқанівку там же йому консистенцію назначив»²⁸. Це, на думку короля, робилося задля «одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства»²⁹.

За ханським наказом, протягом 1691 р. підрозділи Стецика захищали від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Під час облоги цієї молдавської твердині від «татарського» гетьмана втекло декілька сотень козаків на сторону королівського ставленика Гришка³⁰, що стало однією з причин здавання Сорок на користь Речі Посполитої. До речі, від Стецика досить часто втікали не лише козаки, але й старшина. Так, у вересні 1695 р. його покинув писар, який перейшов до козаків С. Дружкевича³¹.

У серпні 1692 р., після смерті гетьмана Гришка, король обіцяв Стецику «амністію чи одпущення» й гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої³². Але гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. «Сили військові турецькі з сєраскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з Господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]»³³, — повідомляв польський резидент у Москві Яна III Собеського в середині жовтня того ж року. У відповідь на польські домагання хан Селім-Гірей під час свого третього урядування писав до короля Речі Посполитої, що Кримський ханат ніколи не відмовиться від своїх прав на Україну³⁴.

Протягом кінця 80-х — першої половини 90-х рр. проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом С. Палія, А. Абазіна та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько трьох тисяч козаків і молдаван³⁵. «Сім полків із господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканасти тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки»³⁶, — повідомляв невідомий свідок цих подій влітку 1693 р. Того ж року козаки полковника З. Іскри захопили «волоха, якого Стецько посилав з листами до нурадин-солтана», а загін полковника Яреми розбив турок під Очаковим і полонили «двох волохів», що воювали у Стецика³⁷.

17 жовтня 1693 р. гетьман І. Мазепа писав до царя, що Палій прислав до нього чотирьох полонених молдаван, які просили відпустити їх додому, «де сподіваються на заступництво свого володаря Стеценка Ягорлицького»³⁸. До речі, Стецик неодноразово прислав до правобережного полковника С. Палія його людей, що раніше були захоплені в полон і прохав обміняти їх на своїх козаків чи знатних татар, які перебували в неволі у Фастові.

Крім того, Стецик надсилав листи й посольства до лівобережного гетьмана І. Мазепа. Так, у липні 1693 р. до Батурина прибув «тлумач Стеценка Ягорлицького на ім'я Степан», який подав на ім'я Мазепа листа. Разом з ним було п'ять козаків і один татарин. Вони привезли двох «москалів», яких хотіли виміняти на татарських мурз, що знаходилися у Севській в'язниці. І. Мазепа відправив їх до севського воєводи Ф. Барятинського, а перед тим розпитав про становище в Білгородській орді³⁹.

Сучасники свідчать, що Стецик листувався з султаном. Одного разу, на початку осені 1693 р., козаки С. Палія перехопили такого листа⁴⁰. А невдовзі «ханський» гетьман помстився фастівському полковнику, оточивши в жовтні його підрозділи під Сорокою й пославши за допомогою до турецького гарнізону в Тягині. Але Палій зумів уникнути поразки вдало відбившись із двома сотнями козаків від тисячного загону Стеценка й однієї тисячі яничар⁴¹.

Відомості про сутички «ханського» гетьмана з правобережними козаками постійно зустрічаються в документах за 1694 — осінь 1695 рр. Так, у листопаді 1694 р. наказний королівський гетьман Самусь «села Стецикові розгромив і 6000 овець забрав»⁴². Літописна згадка від 14 вересня 1695 р. говорить, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубосари, де тоді перебував Стецик: «...вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витягли, здобичі набрали до 2000 возів і худоби у кільканаста тисяч штук»⁴³. Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стецик, що встиг утекти з Дубосар і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. У результаті короткого бою вони змогли відібрати частину здобичі і вбили близько двохсот самусевих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польському королю, що з Сороки двісті піших і п'ятнадцять кінних ходили воювати «ханські» села. Попереджений молдаванами, їх наздогнав Стецик із 400 вершниками і цілий день атакував «польських» козаків. Ті зуміли не лише відбитися, але й знешкودити 50 нападників та смертельно поранити самого Стеценка⁴⁴. Очевидно, що через декілька днів він помер. Про це повідомляв Папу

Римського нунцій апостольський із Варшави в інформації від 28 листопада⁴⁵. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до царя Петра I від 3 березня 1696 р., де він з радістю повідомляв, що покінчено з черговим «ханським» гетьманом, а турки з молдаванами не можуть відбити в поляків жодною фортеці над Дністром⁴⁶.

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережної Україною не припинялося. В 1698 р., під час походу лівобережного полків до Причорномор'я, серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого. У ньому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції і запитував їх, чому вони так вірно служать «тим іудам-москалям», адже ті «за допомогою вашої роботи і вашої мужності» зміцнюють свою державу⁴⁷. А тому він закликав переходити під зверхність Кримського ханства. На жаль, більше даних про діяльність цього гетьмана віднайти не вдалося.

Відразу ж після постанови польського сейму в 1699 р. про знищення правобережних полків частина козаків (з Дашова) на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулися за протекцією до кримського хана Давлет-Гірея II: *«Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого...в протекцію мужнійшого Хана Його Милості навмисне склонилися»*⁴⁸. Наприкінці листа вони відзначали, що «за наказом хана, що вийшов з ордами і сином своїм Батир-Гіреєм солтаном і досягнув вже Кубліча, мусимо вже з Дашова виступати»⁴⁹.

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції й перехід її під турецько-татарську зверхність не допомогла Війську Запорозькому «з правого берега» Дніпра. Згідно з Карловицьким мирним договором між Османською імперією й Польщею, вся територія Правобережної України поверталася під владу короля, а посада «українського гетьмана, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує»⁵⁰, мала бути скасована. Можливо, цим гетьманом був Іван Багатий, а може, й Петро Іваненко — на цей час джерел, які б підтверджували цей факт, не існує.

Таким чином, на певний час Туреччина й Крим позбулися права на зверхність, але не політичного впливу на цей регіон України. Хоча в останній чверті XVII ст. їм так і не вдалося збудувати «великий перехідний міст на північ від Чорного моря», вони не полишали своїх планів щодо підкорення українських земель. Відмова султана й хана

від Правобережжя не означала зникнення з тогочасної політичної карти Ханської України, правителі якої від початку XVII ст. діяли, головним чином, на території молдавського Придністров'я. Кероване козацькими гетьманами, що визнавали протекцію султана Османської імперії й хана Кримського ханства, це буферне напівдержавне військово-адміністративне утворення (згодом його столиця була перенесена з Ягорлика в Дубосари)⁵¹ проіснувало аж до 1760-х рр. і було своєрідним проявом опозиції політичній орієнтації лівобережної частини Українського гетьманату на Москву.

¹ Artamonow W. Rosja, Rzeczpospolita i Krym. — S. 24.

² Цит. за: Попов. А. Русское посольство. — С. 299.

³ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji. — S. 124.

⁴ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 157.

⁵ Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год учиненный Бантыш-Каменским Н. И. в 1808 г. — Симферополь, 1893. — С. 180.

⁶ Цит. за: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 595.

⁷ Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XVI. — К., 1928. — С. 205.

⁸ Його ж. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К., 1929. — С. 17.

⁹ Там само.

¹⁰ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 368.

¹¹ Цит. за: Оглоблин. О. Ескізи... — С. 13.

¹² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 195–196.

¹³ Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Вип. IV. — С. 4–25; Петровський М. Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — Т. 32 — К., 1929; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 195–196.

¹⁴ БМЧ Краків. — Ф. 2728/III, арк. 17–19.

¹⁵ ПАН Краків. — № 1855, арк. 252–253.

¹⁶ Чухліб Т. Немирів — гетьманська столиця Правобережної України в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та миського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С. 112–114.

¹⁷ ПАН Краків. — Ф. 967, арк. 292.

¹⁸ Крупницький Б. З історії Правобережжя... — С. 12.

¹⁹ БМЧ Краків. — Ф. 2728/III, арк. 18; Załuski. A. Epistolae historicum-familiarium. — Т. 1. — Brunsbergs, 1711. — S. 881; Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Вип. IV. — С. 12.

- 20 ПАН Краків. — Ф. 645, № 44.
- 21 Там само. — Ф. 1855, арк. 252–253; Ф. 645, № 44.
- 22 *Цит. за:* Крупницький Б. З історії Правобережжя... — С. 14.
- 23 ПАН Краків. — Ф. 645, № 51; № 52.
- 24 Крупницький Б. З історії Правобережжя... — С. 13.
- 25 Чухліб Т. Козацький устрій... — С. 56
- 26 Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 341, 362.
- 27 Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 74.
- 28 БНЮ Вроцлав. — Ф. 876, арк 97–98; Андрусак М. До історії правобічних козаків... — С. 265.
- 29 БНЮ Вроцлав. — Ф. 876, арк. 98.
- 30 Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. — S. 11.
- 31 Ibid. — S. 377.
- 32 Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — S. 15.
- 33 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 2, арк. 407.
- 34 Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр... — С. 125.
- 35 Starozytnosci historyczne polskie. — Т. 2. — S. 523.
- 36 Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. — S. 39.
- 37 БМЧ Краків. — Од. зб. 1949/IV, арк. 17.
- 38 Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 430.
- 39 Там само. — С. 417–418.
- 40 Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. — S. 259.
- 41 Ibid. — S. 260.
- 42 БМЧ Краків. — Од. зб. 184, № 172, арк. 413.
- 43 Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. 266.
- 44 Там само. — С. 275.
- 45 Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae. — Т. 3. — Romae, 1863. — S. 760.
- 46 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 2, 1696, спр. 314, арк. 1.
- 47 Крупницький В. Hetman Masepa und seix Zeit. — S. 186.
- 48 БМЧ Краків. — Од. зб. 493, арк. 112.
- 49 Там само.
- 50 БН Варшава — Відділ рукописів, од. зб. III 6649, арк. 128.
- 51 Андриевский А. Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765–1768 гг. — К., 1894. — С. 10.